

واکاوی آموزه‌های اهل بیت علیهم‌السلام در زمینه راهکارهای تربیت اخلاقی فرزندان

علی نقی فقیهی،* حسن نجفی،** رضا جعفری‌هرندی***

چکیده

تربیت اخلاقی فرایند زمینه‌سازی و به‌کارگیری شیوه‌هایی برای شکوفایی و ایجاد فضائل یا اصلاح و از بین بردن رذائل در تمام زمینه‌ها (ملکات نفسانی، رفتار و آداب اخلاقی) است. هدف پژوهش حاضر واکاوی آموزه‌های اهل بیت علیهم‌السلام در زمینه راهکارهای تربیت اخلاقی فرزندان است. روش پژوهش توصیفی تحلیلی بوده و برای گردآوری داده‌ها، متون حدیثی مرتبط با موضوع پژوهش با استفاده از فرم‌های فیش‌برداری از منابع گردآوری و با

* - دانشیار گروه علوم تربیتی دانشگاه قم.

an-faghihi@qom.ac.ir

** - دانش‌آموخته کارشناسی ارشد مطالعات برنامه درسی دانشگاه شاهد تهران.

hnajafih@yahoo.com

*** - استادیار گروه علوم تربیتی دانشگاه قم.

rjafarih@yahoo.com

تاریخ تأیید: ۱۳۹۴/۰۲/۱۸

تاریخ دریافت: ۱۳۹۳/۱۱/۳۰

شیوه کیفی تحلیل شده است. نتایج پژوهش بیانگر آن است که اساسی‌ترین مسئله در سعادت و پیشرفت انسان، فراگیری راهکارهای تربیت اخلاقی است که مبتنی بر اصول تربیت اخلاقی و هماهنگ با اهداف عالی آفرینش باشد. این راهکارها را می‌توان در چهار دسته زمینه‌ای، معرفتی، انگیزشی و هدایتی تبیین کرد.

واژه‌های کلیدی

آموزه‌های اهل بیت علیهم‌السلام، تربیت اخلاقی، راهکارها، فنون تربیتی.

مقدمه

انسان مطلوب دارای خصوصیات و ویژگی‌هایی است که مبانی نظری آن در قرآن کریم و نمود عملی آن، تنها در وجود مقدس پیامبر اعظم صلی‌الله‌عنه‌وآله‌وسلم و اهل بیت علیهم‌السلام تبلور یافته است. (رهنما، ۱۳۸۴: ۱۷) از مهم‌ترین ابزارهای پرورش انسان مطلوب، می‌توان به تربیت اخلاقی اشاره کرد. فرایند برانگیختن، فراهم‌ساختن و به‌کار بستن سازوکارهای آموزشی و پرورشی برای دریافت گزاره‌های اخلاقی و شناختن و شناساندن فضائل و رذائل و زمینه‌سازی برای ایجاد نگرش و روی آوردن به اخلاق حسنه، تربیت اخلاقی نامیده می‌شود. براین اساس، دانش تعلیم و تربیت از داده‌ها و یافته‌های اخلاق بهره می‌گیرد و با سازوکارهای خود، نگرش و رفتار اخلاقی را در افراد ایجاد می‌کند و آدمی را از خودمحوری‌رهای بخشیده و به او رنگ خدایی می‌دهد. (رضادادنام، ۱۳۹۰: ۴۶) به عبارت دیگر، سازندگی درونی و اصلاح و تهذیب نفس انسان، در سعادت فردی، اجتماعی، دنیوی و اخروی (داودی،

۱۳۸۵: ۱۵۴)، نقش بسزایی دارد، به طوری که اگر انسان همه علوم را تحصیل کند و همه نیروهای طبیعت را به تسخیر خویش درآورد، اما از تزئین به اخلاق و تسلط بر نفس خود ناتوان باشد، از رسیدن به سعادت و کمال بازمی ماند. تمامی پیشرفت‌های علمی و صنعتی، در صورتی که با اصلاح درون انسان همراه نباشد، به کاخ‌های سربه‌فلک کشیده‌ای می‌مانند که بر فراز قله آتشفشان بنا شده باشند. از این رو، تربیت اخلاقی انسان و «برنامه انسان‌سازی» برای هر جامعه‌ای حیاتی است. (سادات، ۱۳۸۴: ۱)

اخلاق و تربیت اخلاقی از سه جنبه برای فرزندان لازم و ضروری است: آرامش روانی فردی، آرامش اجتماعی و رسیدن به کمال مطلوب الهی. از جنبه فردی و آرامش روانی، ضرورت تربیت اخلاقی از آن روست که روح را سالم می‌سازد و بهترین شیوه زندگی را به فرزند تعلیم می‌دهد. اخلاق، رذیلت‌ها را معرفی می‌کند و راه پرهیز از آن‌ها را نشان می‌دهد. همچنین فضائل را می‌شناساند و راه به دست آوردن آن را معین می‌کند. در این سطح، بهداشت روانی فردی فرزند رعایت می‌شود و وی نوعی احساس آرامش می‌کند.

جنبه دیگر اخلاق، بُعد اجتماعی آن است؛ یعنی اینکه اگر فرزند به قواعد و احکام اخلاقی پایبند باشد، نه تنها خودش احساس آرامش می‌کند، بلکه اجتماع هم از کردارها و رفتارهای پسندیده او احساس آرامش می‌کند. پس اخلاق نیکو، مناسبات اجتماعی را بهبود می‌بخشد و فضای جامعه را باطراوت می‌سازد.

جنبه دیگر ضرورت تربیت اخلاقی، پرورش استعدادها و شکوفاشدن آن‌ها برای رسیدن به کمالات نهایی است؛ یعنی فرد مسلمان، با اخلاص و

عمل صالح، فقط به این انگیزه که خداوند متعال را خشنود سازد، کارهای اخلاقی را انجام می‌دهد. استمرار این نوع از کار اخلاقی، به فرزند، کمالات گران‌قدری هدیه می‌دهد. برای فرزند مؤمن، چه لذتی برتر از خشنودی خدا و لقاء و دیدار اوست. اساساً انسان برای همین هدف، آفریده شده است تا با آگاهی و عمل صالح و استمرار در کردارهای اخلاقی به خدا برسد.

از جنبه دیگر، تربیت اخلاقی از آنجا ضرورت می‌یابد که معمولاً میان خواسته‌ها و امیال متعدد مادی فرزند و نیازهای اخلاقی و معنوی او تعارض صورت می‌گیرد؛ لذا وی در میان این تعارض‌ها مجبور به «انتخاب» می‌شود (چون موجودی مختار است)؛ بنابراین تربیت اخلاقی فرزند، امری ضروری می‌نماید تا در این انتخاب، آنچه به نفع سعادت و رستگاری واقعی و الهی اوست، برگزیند.

اگر تربیت اخلاقی فرزند جدی گرفته نشود، در کشاکش دائمی میان ارزش‌های اخلاقی و تمایلات حیوانی (که مربوط به جنبه‌های پست وجود انسان است)، غالباً تمایلات حیوانی بر جنبه‌های اخلاقی می‌چربد و آن‌ها را از میدان خارج می‌سازد و همین از میدان به‌درشدن، سقوط به جهنم و عذاب ابدی را در پی خواهد داشت.

ضرورت اخلاق و تربیت اخلاقی را از این زاویه هم می‌توان بررسی کرد که نتایج و دستاوردهای همه علوم، اینک در اختیار انسان است. حال اگر انسان از تربیت اخلاقی، روحی و معنوی برخوردار نباشد، از این دستاوردهای علوم نیز نمی‌تواند در جهت سعادت حقیقی و کمال واقعی خود بهره‌مند شود. علم، چراغی است که اگر در دست انسان نااهل باشد، زندگی مردم را به تاراج می‌برد و همه را به هلاکت می‌رساند. (رهنما، ۱۳۸۸: ۳۴)

امام موسی کاظم علیه السلام می فرماید:

الزُّمُّ الْعِلْمُ لَكَ مَا دَلَّكَ عَلَى صَلَاحِ قَلْبِكَ وَ أَظْهَرَ لَكَ فَسَادَهُ؛ لازم ترین علم

آن است که تو را به پاک سازی دل (و تهذیب باطن) رهبری کند و تباهی و

فساد دل را بر تو آشکار سازد. (مجلسی، ۱۴۰۳: ۷۸، ۳۳۳)

براساس بینش اسلامی، هر انسانی با فطرت الهی و گرایش به اخلاق نیکو

متولد می شود. ساختار وجودی انسان، او را به سوی خداجویی،

حقیقت شناسی، ارزش و کمال خواهی هدایت می کند. پیامبر صلی الله علیه و آله فرمودند:

كُلُّ مَوْلُودٍ يُوَلَّدُ عَلَى الْفِطْرَةِ؛ هر نوزادی با فطرت خداجویی زاده می شود،

مگر اینکه عوامل محیطی مانند پدر و مادر او را منحرف سازند. (کلینی،

۱۴۰۷: ۲، ۱۳)

پرورش بُعد اخلاقی، به خصوص اینکه باید از چه راهکارهایی استفاده

کرد، در نظام تربیت اسلامی اهمیت زیادی دارد. در نظام تربیتی اسلام، آدمی

دارای توانمندی های اخلاقی است که برای رسیدن به سعادت دنیوی و

اخروی باید در فرایند تربیت و با راهکارهایی کارآمد، پرورش یابد؛

راهکارهایی که از اصول برگرفته از ویژگی های فطری آدمی، به دست آمده

است و رسول اکرم صلی الله علیه و آله و ائمه علیهم السلام در انجام رسالت تربیتی خویش به تبیین

آن ها پرداخته اند.

با توجه به مطالب مذکور، مسئله پژوهش در این مقاله آن است که از

دیدگاه اهل بیت علیهم السلام چه راهکارهایی در زمینه تربیت اخلاقی فرزندان کارآمد

شمرده شده است، راهکارهایی که والدین باید آن ها را به کار گیرند؟

پیشینه پژوهش

پورآذر (۱۳۹۳) در مطالعه خود، «محبت‌ورزی در همزیستی اخلاقی از منظر قرآن» به این نکته اشاره می‌کند که مهم‌ترین عامل در تربیت اخلاقی و استقرار ارزش، محبت است؛ زیرا محبت میان افراد جامعه اُفتی طبیعی ایجاد می‌کند و جامعه را مانند پیکر واحدی قرار می‌دهد. مقصود از محبت، محبتی است که از رذائل اجتماعی می‌کاهد و بر فضائل می‌افزاید و آن محبت فی‌الله و محبت‌الله، یا به تعبیر دیگر محبت خیرخواهانه است که از محبت انسان نسبت به خیر محض، یعنی خدای متعال برانگیخته می‌شود.

زارعی (۱۳۹۱) در پژوهش خود، «راهکارهای مؤثر در تربیت اخلاقی کودکان» تأکید می‌کند که والدین در جنبه اخلاقی موظف‌اند تا رفتارها و فضائل نیکو، از جمله درستی، صداقت، وظیفه‌شناسی، حس مسئولیت و غیره را در وجود کودکان ملکه کنند؛ اما اولین گام در راه تربیت اخلاقی فرزندان، تربیت خویشتن است. کسی که خود به صفات اخلاقی نیکو زینده نشده، هیچ‌گاه نمی‌تواند دیگری را به پاکی هدایت کند؛ پس پدر و مادر در اولین گام باید در پی خودسازی خود باشند.

نتایج پژوهش سلحشوری و یوسف‌زاده (۱۳۹۰) که به بررسی «جایگاه عقل و عاطفه در تربیت اخلاقی» پرداخته‌اند، حاکی از آن است که از منظر زمان عواطف، در دوران اولیه کودکی، عواطف زودتر از امور عقلانی و انتزاعی حضور و ظهور پیدا می‌کنند. براین اساس تربیت اخلاقی باید از احساسات شروع شود و بهترین زمان، دوران کودکی است؛ چون دنیای کودکی، دنیایی مملو از عواطف و احساسات است. ازاین‌رو تربیت اخلاقی

صحیح، در گرو اهتمام و توجه به هر دو بعد عقل و عاطفه با توجه به عنصر زمان است.

نوروزی و عاطفت دوست (۱۳۹۰) در پژوهشی به بررسی «تحلیل تطبیقی دیدگاه خواجه نصیرالدین طوسی و کلبرگ در زمینه تربیت اخلاقی» پرداخته و بیان می‌نمایند که خواجه نصیرالدین طوسی روش‌های تربیت اخلاقی را به روش‌های عام و روش‌های خاص تقسیم می‌کند. روش‌های عام، شامل پرهیز از گوش دادن به داستان‌ها و حرف‌های ناشایست و دوری کردن از شرکت در مراسم لهو و لعب، برقرای اعتدال در دو قوه شهویه و غضبیه، پرهیز از تهییج و تحرک قوه غضبیه و شهویه، انجام دادن کارهای نیک و روش‌های خاص نیز معالجه برخی از کُشنده‌ترین رذائل از جمله حیرت، جهل بسیط، جهل مرکب، بددلی، ترس، افراط در شهوت و ... را شامل می‌شود. اما کلبرگ، بر پایه یافته‌های تحقیق خود، روش سنتی آموزش اخلاق را که مبتنی بر آموزش فضیلت‌های اخلاقی است، ردّ می‌کند و از نظریه‌ی معیاری برای تشخیص صفت‌های خوب و بد وجود ندارد. کلبرگ معتقد است تربیت اخلاقی، نه با آموزش و تمرین آن‌ها، بلکه با منتقل کردن کودکان از مرحله‌های پایین رشد اخلاقی به مرحله‌های بالاتر ممکن است. دست یافتن به این مرحله‌ها از راه بحث و گفت‌وگو درباره مشکلات اخلاقی ممکن می‌شود؛ زیرا کودکان هنگام بحث درباره این مسائل با مشکلات ساختار تفکر اخلاقی خود آشنا می‌شوند و گونه‌ای احساس بی‌تعدالی به آنان دست می‌دهد و آنان را وامی‌دارد که برای دستیابی به تعادل، وارد مراحل بالاتر شوند.

کبیری و معلمی (۱۳۸۸) در پژوهش خود، با عنوان «مبانی و شیوه‌های تربیت اخلاقی در قرآن کریم از دیدگاه علامه طباطبایی رحمته‌الله علیه» اظهار می‌دارند،

علامه مهم‌ترین روش قرآن را «حبّ عبودی» یا محبتی که از عبودیت فرد سرچشمه می‌گیرد، می‌شناسد. ایشان معتقد است کسی که خود را بنده خداوند نداند، هرگز نمی‌تواند به تربیت اخلاقی صحیح و کامل دست یابد. البته این اعتقاد باید در عمل نشان داده شود. عبودیت نیز هرگز به‌طور کامل اجرا نمی‌شود؛ مگر آنکه انگیزه آن، محبت به خداوند باشد؛ یعنی محبت به کمالات او و درک اینکه ولی نعمت و رافع نیازهای انسان، اوست. سایر روش‌های قرآن، نظیر نصیحت و موعظه، الگوسازی با بیان مثال و داستان، وعده بهشت و جهنم، پرسش و پاسخ و امر به معروف و نهی از منکر، همگی حول محور «توحید» بوده و یادآور همین مسئله است.

رجبی (۱۳۸۷) در پژوهشی به بررسی «عوامل مؤثر در تربیت اخلاقی انسان‌ها، به‌ویژه کودکان» می‌پردازد و وراثت و عوامل محیطی (خانواده، دوستان و هم‌نشینان) را از جمله عناصر تأثیرگذار معرفی می‌کند.

روش پژوهش

با توجه به تحلیل نظام‌دار متون دینی در زمینه تربیت اخلاقی و استخراج راهکارها و فنون از آن، از یک طرف و سپس تحلیل کیفی آن‌ها از طرف دیگر، روش پژوهش توصیفی و تحلیلی است. در این راستا قرآن و روایات معصومان علیهم‌السلام در این زمینه جامعه پژوهش و آیات و روایات مربوط به تربیت اخلاقی، نمونه پژوهش را تشکیل می‌دهند. برای جمع‌آوری داده‌ها از فرم‌ها و فیش‌های اطلاعاتی استفاده گردید و داده‌ها به‌صورت کیفی تجزیه و تحلیل شدند.

یافته‌های پژوهش

در این قسمت، نتایج سؤال پژوهش (اهل بیت علیهم‌السلام برای تربیت اخلاقی فرزندان چه راهکارهایی را تبیین کرده‌اند؟ و فنون کارآمد تأکیدشده در احادیث رسول اکرم صلی‌الله‌عنه‌وآله‌وآلهم‌وسلم به والدین برای تربیت اخلاقی فرزندان چیست؟) به تفکیک در چهار دسته کلی به شکل زیر تشریح شده است:

۱. راهکارهای زمینه‌ای

یکی از راهکارهای تربیت اخلاقی، فراهم آوردن زمینه‌ها، موقعیت‌ها و شرایطی است که افراد، به ویژه فرزندان را به امور اخلاقی جذب می‌کند. انسان دارای فطرت اخلاقی است و با گرایش به ارزش‌ها به دنیا می‌آید؛ بنابراین زمینه‌های درونی فراهم است و موقعیت‌ها و شرایط محیطی می‌تواند آن زمینه‌ها را به فعلیت برساند. اگر در جامعه، مدرسه و به خصوص خانواده اصول اخلاقی حاکمیت داشته باشد، ارزش‌خواهی فطری کودکان پرورش می‌یابد و روی آوری آنان به خوبی‌ها شکوفا می‌شود؛ زیرا حقیقت تربیت اخلاقی، فراهم کردن موقعیت‌ها و شرایط محیطی، پرورش دادن و تکامل بخشیدن به همان زمینه‌ها و مقتضیات فطری انسان‌ها است. باید کوشش کرد تا شرایط و موقعیت‌های محیطی و تربیتی، با آن زمینه‌های فطری در تضاد نباشد؛ زیرا انحراف‌های تربیتی و اخلاقی از این عوامل تحمیلی به وجود می‌آید. لزوم بهره‌گیری از راهکار زمینه‌ای، براساس آموزه‌های معصومان علیهم‌السلام شامل تمام مراحل کودکی، به ویژه مراحل اولیه آن است. در زیر به تعدادی از فنون مربوط به این دسته از راهکارها اشاره می‌شود:

۱.۱. فضاسازی انس با خدا

خواندن اذان و اقامه در گوش نوزاد^۱ (مجلسی، ۱۴۰۳: ۱۰۱، ۱۲۳؛ طبرسی، ۱۴۱۲: ۲۲۸)، یادآوری نام و ویژگی‌ها و نعمت‌های پروردگار^۲ (آقاجمال خوانساری، ۱۳۶۶: ۴، ۳۰) و مانند آن، فضایی روانی و خلقی برای انس با خدا در مرتبه فراهم می‌سازد و موجب می‌شود فرد در ارتباط با خدا، خود را با ارزش ببیند و هویت اخلاقی‌اش کشش الهی پیدا کند.

۲.۱. بسترسازی شکل‌گیری شخصیت

این فن بستری را فراهم می‌کند تا کودک با شنیدن آن، ارزشمندی خود را درک و به‌مرور توانمندی‌های عاطفی مطلوبش در گرایش به خوبی‌ها به‌فعولیت برسد. در احادیث بر این بسترسازی با فونونی چون: نام‌نیک‌نهادن^۳ (راوندی کاشانی، بی تا: ۶؛ کلینی، ۱۴۰۷: ۶، ۱۸)، احترام‌گذاشتن^۴ (طبرسی، ۱۴۱۲: ۲۲۲)، سلام‌کردن^۵ (ابن‌بابویه، ۱۳۶۲: ۱، ۲۷۱)، نیکوخطاب‌نمودن^۶

- ۱- عن أبي رافع: «أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ ﷺ أَذَّنَ فِي أُذُنِ الْحَسَنِ بْنِ عَلِيٍّ جِبِينَ وَلَذَنَّهُ فَاطِمَةَ؛ به نقل از ابورافع: پیامبر خدا را دیدم که وقتی فاطمه علیها السلام حسن بن علی علیهما السلام را به دنیا آورد، در گوش او اذان خواند.»
- ۲- امام علی علیه السلام فرمودند: «ذکر الله تستنجح به الأمور و تستنیر به السرائر؛ یاد خدا برآورده می‌شود به آن کارها، و روشن می‌شود به آن پوشیده‌ها؛ یعنی امور پنهانی یا ضمیرها و قوت‌های مدرکه.»
- ۳- پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم می‌فرماید: «إِنَّ أَوَّلَ مَا يَنْحَلُ بِهِ أَحَدُكُمْ وَكَدَهُ الْإِسْمُ الْحَسَنُ فَلْيُحْسِنِ أَحَدُكُمْ إِسْمَ وَكَدَهُ؛ نخستین چیزی که هر یک از شما به فرزندش پیشکش می‌کند، نام نیکو است.»
- ۴- پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم فرمودند: «اَكْرُمُوا أَوْلَادَكُمْ وَأَحْسِنُوا أَدَبَهُمْ يُغْفَرْ لَكُمْ؛ فرزندان خود را گرامی بدارید و خوب تربیتشان کنید تا گناهان شما آرمزیده شود.»
- ۵- پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم فرمودند: «حُمْسٌ لَا أَدْعُهُنَّ حَتَّى الْمَمَاتِ... وَ التَّسْلِيمُ عَلَى الصَّبِيَّانِ لِيَتَكُونَ سُنَّةً مِنْ بَعْدِي؛ پنج چیز است که تا موقع مرگ آن‌ها را وانمی‌گذارم تا بعد از من سنت شود... یکی از آن‌ها سلام‌کردن به کودکان است.»
- ۶- امام علی علیه السلام فرزندشان را چنین خطاب می‌کنند: «أَيُّ بَنِيَّ إِنِّي وَ إِن لَّمْ أَكُنْ عُمَرُتُ عُمُرٌ مِّنْ كَانَ قَبْلِي فَقَدْ نَظَرْتُ فِي أَعْمَالِهِمْ...؛ فرزندم! من عمر پیشینیان را یکجا نداشته‌ام؛ ولی در اعمال آن‌ها نظر افکندم ...»

(نهج البلاغه، نامه ۳۱؛ حرانی ابن شعبه، ۱۴۰۴: ۸۸-۸۹)، احوال پرسسی، به ویژه عیادت به هنگام بیماری^۱ (محمدنور ابن عبدالحفیظ، ۱۴۱۶: ۲۵۰)، گفتار توأم با صداقت و درستی و وفای به عهد^۲ (نوری، ۱۴۰۸: ۱۵، ۱۷۰؛ ابن بابویه، ۱۳۷۶: ۴۱۹) و محبت‌هایی نظیر در آغوش گرفتن^۳ (مجلسی، ۱۴۰۳: ۳۶، ۲۵۵)، نوازش کردن و بازی کردن^۴ (مجلسی، ۱۴۰۳: ۴۳، ۲۸۵)، بوسیدن^۵ (حرعاملی، ۱۴۰۹: ۲۸، ۳۴۰) و ارتباط کلامی ملایم و دلپذیر با فرزند^۶

۱- بخاری از انس بن مالک نقل می‌کند: نوجوانی یهودی که به پیامبر ﷺ خدمت می‌کرد، مریض شد. پیامبر ﷺ به عیادت او رفت و بر بالین او نشست و...»

۲- پیامبر ﷺ می‌فرماید: «إِذَا وَعَدَ أَحَدُكُمْ صَبِيَهً فَلْيُبَيِّضْهُ؛ هَرِيكٌ أَوْ شَمَا، أَوْ بَعْدَ ذَلِكَ مَا شَاءَ، فَإِنَّهُ يَكُونُ مِنْكُمْ بِمَا وَعَدْتُمْ». همچنین امام علی (ع) والدین را از دروغ‌گویی نهی می‌کند: «لَا يَضْلُحُ مِنَ الْكَذِبِ جِدٌّ وَلَا هَزْلٌ وَلَا أَنْ يُعَدَّ أَحَدُكُمْ صَبِيَهً ثُمَّ لَا يَفِي لَهُ؛ شَائِسَةٌ نَيْسَتْ دَرُوعُ كَفْتِنِ، خَوَاهُ شَوْخِي يَأْجِدِي وَنِيْزُ شَائِسَةٌ نَيْسَتْ يَكِي أَوْ شَمَا بَعْدَ فَرَزْنَدِش وَعَدَاهُ يَدَّه، سَبِيْسٌ وَفَا نَكْنَد.»

۳- امام باقر (ع) از امام حسین (ع) نقل می‌کند که فرمودند: «دَخَلْتُ أَنَا وَ أُخِي عَلِيٌّ عَلَى جَدِّي رَسُولِ اللَّهِ ص فَأَجْلَسَنِي عَلِيٌّ فَخَذَهُ الْأَيْسَرِ وَ أَجْلَسَ أُخِي الْحَسَنَ عَلَيَّ فَخَذَهُ الْأَيْمَنِ ثُمَّ قَتَلْنَا وَ قَالَ يَا بِي أَنْتُمْ مِنْ إِمَامَيْنِ سَيَطِينِ؛ مَنْ وَ بَرَادَرَمِ نَزْدِ جَدَمِ رَسُولِ خَدَا ﷺ رَفْتِمِ. پیامبر ﷺ مرا بر زانوی چپ و برادر حسن را بر زانوی راست خویش نشاناد؛ سپس مرا بوسید و فرمود: پدرم به فدای دو فرزند باد که امام‌اند.»

۴- جابر بن عبدالله می‌گوید: دَخَلْتُ عَلَيَّ النَّبِيَّ ﷺ وَ الْحَسَنَ وَ الْحُسَيْنَ ﷺ عَلَيَّ ظَهْرَهُ وَ هُوَ يَجْتُو لَهْمَا وَ يَقُولُ نَعْمُ الْجَمَلُ جَمَلَكُمَا وَ نَعْمُ الْعَدْلَانُ أَنْتُمَا؛ بِرِ بِيَامِرِ ﷺ وَ آوَادِ شَدَمِ. دیدم که حسن و حسین (ع) بر پشت آن حضرت سوارند و پیامبر برای آنان زانو زده و خم شده است و می‌فرماید: چه شتر خوبی دارید و چه بار خوبی هستید شما.»

۵- مفضل می‌گوید: دَخَلْتُ عَلَيَّ أَبِي الْحَسَنِ مُوسَى بْنِ جَعْفَرٍ ﷺ وَ عَلِيٍّ ابْنَهُ فِي حَجْرِهِ وَ هُوَ يَقْتُلُهُ وَ يَمَضُّ لِسَانَهُ وَ يَضَعُهُ عَلَيَّ عَاتِقِهِ وَ يَضَعُهُ إِلَيْهِ وَ يَقُولُ يَا بِي أَنْتَ مَا أَطْيَبَ رِيحَكَ وَ أَطْهَرَ خَلْقَكَ وَ أَسَبَّحُ فَضْلَكَ؛ بِرِ إِمَامِ مُوسَى كَاظِمِ ﷺ وَ آوَادِ شَدَمِ. دیدم آن حضرت فرزندش علی بن موسی الرضا را در دامان خود نشانده و او را می‌بوسد و زبانش را می‌مکد و گاه بر شانه‌اش می‌گذارد و گاه او را در آغوش می‌گیرد و می‌گوید: پدرم فدای تو باد! چه بوی خوشی دارد و چه اخلاق پاکیزه‌ای و فضل و دانستت چه روشن و آشکار است.» و همچنین پیامبر ﷺ نیز فرموده‌اند: «قِيلُوا أَوْلَادَكُمْ فَإِنَّ لَكُمْ بِكُلِّ قَبْلَةٍ دَرَجَةٌ فِي الْجَنَّةِ مَا بَيْنَ كُلِّ دَرَجَتَيْنِ خُمْسِمِائَةِ عَامٍ؛ فَرَزْنَدَانِ خُودِ رَا بِيُوسِيدِ؛ زَبِيرَا هَرِ بِيُوسَمَايِ رَتَبَاهِ يَاسْتِ دَرِ بَهْشْتِ وَ فَاصله دَو رَتَبَهْ از يَكْدِيْگَرِ يَاتَصْدِ سَالِ اسْت.» (طبرسی، ۱۴۱۲: ۲۲۰)

۶- امام علی (ع) از فرزندانشان امام حسن (ع) و امام حسین (ع) چنین ابراز محبت می‌کردند:

«وَجَدْتُكَ بَعْضِي نَبْلٌ وَ جَدْتُكَ كَلْبِي حَتَّى كَأَنَّ سَيْبًا لَوْ أَصَابَكَ أَصَابَنِي وَ كَأَنَّ الْمَوْتَ لَوْ أَتَاكَ أَتَانِي فَعَنَانِي مِنْ أَمْرِكَ مَا يَغْنِينِي مِنْ أَمْرِ نَفْسِي فَكَتَبْتُ إِلَيْكَ كِتَابِي هَذَا مُسْتَظْهِرًا بِهَ إِِنْ أَنَا بَقِيْتُ لَكَ أَوْ فَنَيْتُ؛ وَ چُونِ تُو رَا جَزِيِي از وجود خود، بلکه تمام

(نهج البلاغه، نامه ۳۱)، تأکید شده است. همچنین برای پیشگیری از آسیب‌های روانی و عاطفی، بر فنونی چون: سهل‌گیری^۱ (مجلسی، ۱۴۰۳: ۸۲، ۳۶۴)، نبود تبعیض^۲ (طبرسی، ۱۴۱۲: ۲۲۰)، به‌رُخ نکشیدن مستمر خطا^۳ (ابن شعبه حرانی، ۱۴۰۴: ۸۴)، نبود تحقیر و سرزنش^۴ (کلینی، ۱۴۰۷: ۲، ۳۱۱)، ممنوعیت تنبیه بدنی^۵ (ابن‌فهد حلی، ۱۴۰۷: ۸۹) و بی‌محبتی^۶ (حرعاملی، ۱۴۱۴: ۲۱، ۴۸۵) تأکید شده است.

۳.۱. ایجاد فضای معنوی

در روایات بر فنونی تأکید شده است که فضای روانی، معنوی و ارزشی را در فرایند رشد کودک حاکم ساخته و زمینه‌های تأثیرگذاری عوامل محیطی را

وجود خودم یافتم، گویی که اگر ناراحتی به تو رسد، به من رسیده و اگر مرگ دامانت را بگیرد، دامن مرا گرفته، به این جهت اهتمام به کار تو را اهتمام به کار خود یافتم. از این رو این نامه را برای تو نوشتم تا تکیه‌گاه تو باشد، خواه من زنده باشم یا نباشم.»

۱- روایت شده در زمان امام‌زین‌العابدین (علیه‌السلام) نمازها در وقت خودش خوانده می‌شد؛ یعنی نماز ظهر در ظهر و نماز عصر در عصر؛ اما امام (علیه‌السلام) به فرزندان خویش می‌فرمودند: «نماز مغرب و عشا را با هم و نماز ظهر و عصر را نیز با هم بخوانید.» وقتی از ایشان پرسیده شد که چرا فرزندان شما نماز را در غیر وقتش می‌خوانند؟ فرمودند: «این کار برای فرزندان بهتر است از اینکه بخوابند و نماز نخوانند.»

۲- رسول اکرم (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) فرمود: «اغْدِلُوا بَيْنَ أَوْلَادِكُمْ كَمَا تُحِبُّونَ أَنْ يَغْدِلُوا بَيْنَكُمْ فِي الْبِرِّ وَاللُّطْفِ؛ میان فرزندان خود به عدالت رفتار کنید، همان‌گونه که دوست دارید آنان در نیکی و مهربانی با شما به عدالت رفتار کنند.»

۳- امام‌علی (علیه‌السلام) فرمود: «... وَالْإِفْرَاطُ فِي الْمَلَامَةِ يَشْبُ نِيرَانَ اللَّجَاجَةِ؛ زیاده‌روی در سرزنش و ملامت، آتش لجاجت را برافروزد.»

۴- امام‌صادق (علیه‌السلام) فرمود: «مَنْ حَقَّرَ النَّاسَ وَ تَجَبَّرَ عَلَيْهِمْ فَذَلِكَ الْجَبَّارُ؛ (له‌کننده مردم در زیر قدم‌ها) کسی است که مردم را تحقیر کند و به آنان تکبر ورزد و گردن‌فرازی کند. چنین آدمی جبار است.»

۵- امام‌موسی‌کاظم (علیه‌السلام) به یکی از یاران خود که از دست فرزندش به‌ستوه آمده بود و شکایت می‌کرد، فرمودند: «لَا وَاهْجُرْهُ وَ لَا تَظَلْ؛ او را زن، بلکه با او قهر کن؛ ولی نه به مدّت طولانی.»

۶- پیامبر اکرم (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) فرمود: «مَنْ لَا يُرْحَمُ لَا يُرْحَمُ؛ هرکس رحم نکند به او رحم نشود.»

برای رفتن به راه‌های شیطانی کاهش می‌دهد. (ابن‌شعبه حرانی، ۱۴۰۴: ۱۳) مثلاً کودکی که در گوشش اذان و اقامه گفته می‌شود، زمینه‌ای برای پرورش استعدادهاى بالقوه درونى‌اش فراهم می‌شود و او را تا حدودى از شر شیطان مصون نگه می‌دارد^۱ (ابن‌شعبه حرانی، ۱۴۰۴: ۱۳) یا نام نیک و احترام به کودک، بستر مناسبی را برای باارزش دیدن خود و دیگران فراهم می‌سازد و به خویش و دیگران احترام می‌گذارد. (حسینی‌زاده، ۱۳۸۶: ۷۱) در روایات تصریح شده است، کسی که نام نیک خود را خوب، زیبا و باعزت می‌داند، روانش شیطانی نمی‌شود^۲ (کلینی، ۱۴۰۷: ۶، ۲۰) و حتی از پدیدآمدن برخی از احساس حقارت‌های متربی که از نام‌های زشت برایش پدیدار می‌شود، پیشگیری می‌شود.^۳ (کلینی، ۱۴۰۷: ۶، ۲۰)

۴.۱. فراهم‌سازی امنیت روانی

امنیت روانی بستری را فراهم می‌سازد که سبب بروز استعدادها و خلاقیت‌های فرزندان، بدون ذره‌ای احساس ترس و نگرانی می‌شود. به‌علاوه

۱- پیامبر اکرم ﷺ در سفارش به علی (ع) می‌فرماید: «يَا عَلِيُّ إِذَا وُلِدَ لَكَ غُلَامٌ أَوْ جَارِيَةٌ فَأَذِّنْ فِي أُذُنِهِ الْبَيْتَ وَ أَقِمْ فِي الْبَيْتِ فَإِنَّهُ لَا يَضُرُّهُ الشَّيْطَانُ أَبَدًا؛ ای علی هرگاه پسری یا دختری برایت به دنیا آمد، در گوش راست او اذان بگو و در گوش چپش اقامه؛ در این صورت شیطان هرگز به او گزندى نمی‌رساند.»

۲- از جابر نقل شده که: «رَأَى أَبُو جَعْفَرٍ (ع) الرُّكُوبَ إِلَى بَعْضِ شِيعَتِهِ لِيُعَوِّدَهُ فَقَالَ يَا جَابِرُ الْحَقْنِي فَتَبِعْتُهُ فَلَمَّا انْتَهَى إِلَى بَابِ الدَّارِ خَرَجَ عَلَيْنَا ابْنُ لَهُ صَغِيرٌ فَقَالَ لَهُ أَبُو جَعْفَرٍ (ع) مَا اشْمَكَ قَالَ مُحَمَّدٌ قَالَ فِيمَا تُكْنِي قَالَ بَعْلِي فَقَالَ لَهُ أَبُو جَعْفَرٍ (ع) لَقَدْ اخْتَضَرْتَ مِنَ الشَّيْطَانِ اخْتِظَارًا شَدِيدًا؛ امام‌باقر (ع) می‌خواست یکی از شیعیان را عبادت کند، فرمود: ای جابر تو با من باش. وقتی که حضرت به در آن خانه رسید، کودکی آمد. حضرت از او پرسید: نامت چیست؟ او گفت: محمد. فرمود: کنیه‌ات چیست؟ عرض کرد: علی. حضرت فرمود: از شیطان، بسیار دور شدی.»

۳- امام‌باقر (ع) فرمودند: «إِنَّا لَنُكْنِي أَوْلَادَنَا فِي صِغَرِهِمْ مَخَافَةَ النَّبِيِّ أَنْ يُلْحَقَ بِهِمْ؛ ما برای فرزندانمان در کودکی کنیه قرار می‌دهیم، از ترس آنکه مبادا در بزرگی دچار لقب‌های ناخوشایند شوند.»

اعتماد آن‌ها به والدین و محیط افزایش می‌یابد، تاجایی‌که اراده‌ای قوی و فکری مستقل پیدا می‌کنند. (حسینی‌زاده، ۱۳۸۶: ۹۹) ایجاد امنیت، تنها به معنای فراهم آوردن سرپناهی نیست که فرزندان را از سرما، گرما، دشمن، حیوانات درنده و ... در امان نگه دارد. بیشتر اوقات، دعوا، جروب‌های گفتاری و سوء تفاهم‌های بین والدین از عمده‌ترین عوامل مخل امنیت و آرامش در خانواده‌ها هستند که سبب می‌شوند کودک با جرئت تمام، حرف‌های درونی خود را نزد و آشکار نسازد. برعکس، والدین می‌توانند با پرورش امید به خدا و لطف او، برآورده ساختن خواسته‌های معقول فرزندان و پذیرش حق از آن‌ها، سپاس‌گزاری از خداوند به دلیل نعمت‌هایش، پرداخت صدقه به دیگری با دست فرزندان و بردن نام خداوند در هر کاری، تاحدودی امنیت و آرامش روانی را وارد منازل خویش کنند.

۵.۱. آمادگی عملی

در تمهیدات عملکردی می‌توان به آماده‌سازی مقدمات عبادی مثل نماز و روزه در ماه مبارک رمضان و...^۱ (ابن‌ابی‌الحدید، ۱۴۰۴: ۲۰، ۳۲۹)، استفاده از رنگ‌های شاد^۲ (شعیری، بی‌تا: ۷۱)، نغمه‌های خوش‌قرآن، اذان^۳ (رشیدرضا،

۱- امام‌علی علیه‌السلام فرمودند: «من لم يأخذ أهبة الصلاة قبل وقتها فما قرها؛ کسی که قبل از نماز، خود را برای اقامه نماز آماده نکند، به نماز بی‌احترامی کرده است.»

۲- «... إِنْهَا بَقَرَةٌ صَفْرَاءُ فَاقِعٌ لَوْنُهَا تَشْرَى النَّاطِرِينَ»؛ گاوی است زرد پررنگ و یک‌دست که بینندگان را شاد می‌کند» (بقره، ۶۹). پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم می‌فرماید: «مَنْ أَدْخَلَ لَيْلَةً وَاحِدَةً سِرَاجًا فِي الْمَسْجِدِ غَفَرَ اللَّهُ لَهُ ذُنُوبَ سَبْعِينَ سَنَةً وَ كَتَبَ لَهُ عِبَادَةَ سَنَةٍ وَ لَهُ عِنْدَ اللَّهِ تَعَالَى مَدِينَةٌ؛ کسی که یک شب چراغی را در مسجد قرار دهد، خداوند گناهان هفتاد سال او را می‌بخشد و برای او عبادت یک سال را می‌نویسد و برای او نزد خداوند شهری است.» (شعیری، بی‌تا: ۷۱)

۳- نویسنده المنار می‌نویسد: جذابیت و کشش اذان به قدری اثربخش است که مسیحیان متعصب، به عمق و عظمت تأثیر آن در روحیه شنوندگان اعتراف می‌کنند ...

بی تا: ۶، ۴۴۵) و ... برای جذب فرزندان و به ویژه نوجوانان به اماکن مذهبی مانند مساجد و حسینیه‌ها برای مراسم جشن یا عزای ائمه علیهم‌السلام اشاره کرد.

۱.۶. تغذیه حلال

اهل بیت علیهم‌السلام همان‌طور که برای رشد روح و روان، برنامه متعالی و جامع ارائه داده‌اند، برای تغذیه جسمانی بشر نیز هرم غذایی خاصی را مطرح کرده‌اند. برای مثال آن بزرگواران تأکید می‌کنند که نوزاد از ابتدای تولد از شیر مادر تغذیه کند؛ زیرا تأثیر بسزایی در بُعد شناختی، جسمانی و دینی او دارد.^۱ (علی بن موسی، امام هشتم علیه‌السلام، ۱۴۰۶: ۲، ۳۴) لذا زنان کم‌عقل، بدزبان، بسیار زشت، حرام‌خوار، شراب‌خوار، دشمن اهل بیت علیهم‌السلام یا کسانی که نقص جسمانی مانند ضعف بینایی دارند، نباید به نوزاد شیر دهند.^۲ (نوری، ۱۴۰۸: ۱۵، ۱۶۲) همچنین والدین در مراحل بعدی رشد فرزندان دقت کنند که غذایی دارای سلامت ظاهری (نداشتن میکروب، ویروس و سایر آلودگی‌ها) و باطنی (لقمه حلال) برای آن‌ها تهیه کنند.^۳ (بقره، ۱۶۸؛ مجلسی، ۱۴۰۳: ۵، ۱۴۷)؛ زیرا حلال، حرام یا شبه‌ناک بودن غذا و حتی امکاناتی که در اختیار کودکان قرار می‌دهند، در تمایل آن‌ها به رذائل و فضائل اخلاقی مؤثر است.^۴ (حرعاملی، ۱۷، ۸۱-۸۲)

۱- پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم می‌فرماید: «أَيْسَرُ لِلصَّبِيِّ لَبَنٌ مِنْ لَبَنِ أُمِّهِ؛ برای کودک، شیری بهتر از شیر مادرش نیست.»

۲- امام صادق علیه‌السلام فرمود: «رَضَاعُ الْيَهُودِيَّةِ وَ النَّصْرَانِيَّةِ أَحَبُّ إِلَيَّ مِنْ إِرْضَاعِ النَّاصِبِيَّةِ فَأَحْذَرُوا النَّصَابَ أَنْ تُظْلِزُّوهُمْ وَ لَا تُتَاكِحُوهُمْ وَ لَا تُؤَادُّوهُمْ؛ برای شیردهی طفل، او را به زن مجوسی ندهید. زنان یهودی و مسیحی نیز زمانی می‌توانند به او شیر دهند که شراب نخورده باشند و مواظب باشید که در زمان شیردهی سراغ شراب نروند.» و نیز پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم فرمودند: «إِيَّاكُمْ أَنْ تَشْتَرَوْعُوا الْحَمَقَاءَ فَإِنَّ اللَّبَنَ يُشْبِهُهُ عَلَيْهِ؛ فرزندان را برای خوردن شیر به زن احمق ندهید که فرزند بر شیر بزرگ می‌شود.»

۳- «يَا أَيُّهَا النَّاسُ كُلُوا مِمَّا فِي الْأَرْضِ حَلَالًا طَيِّبًا»؛ ای مردم از آنچه در زمین است، حلال و پاکیزه بخورید.»

۴- امام صادق علیه‌السلام فرمود: «لَوْ أَنَّ أَحَدَكُمْ أَكْتَسَبَ الْمَالَ مِنْ جَلِّهِ وَ أَنْفَقَهُ فِي حَقِّهِ لَمْ يُنْفِقْ دِرْهَمًا إِلَّا أَخْلَفَ اللَّهُ عَلَيْهِ؛ اگر فردی از شما، مال حلال به دست آورد و به حق اتفاق کند، درهمی اتفاق نکند، مگر اینکه خداوند عوض آن را بدهد.»

۲. راهکارهای معرفتی

راهکارهای معرفتی راهکارهایی است که سبب افزایش شناخت متربی نسبت به اخلاقیات نیکو مانند راستگویی، احترام به بزرگ‌ترها، داشتن آداب اسلامی، آموزش مصادیق رفتارهای اخلاقی (مجلسی، ۱۴۰۳: ۴۳، ۲۸۶) و زنده‌کردن یاد خدا در اذهان^۱ (مفید، ۱۴۱۳: ۳۳۶) می‌شود. (فقیهی، ۱۳۸۴: ۶۶) همچنین آموزش اموری چون: صفات کمالی خداوند^۲ (مفید، ۱۴۱۳: ۳۴۰)، محبت خدا به فرد آراسته به فضائل و محاسن اخلاقی^۳ (نوری، ۱۴۰۸: ۱)، آموزش احادیث اهل بیت علیهم‌السلام و حکمت‌های مربوط به تربیت اخلاقی^۴ (طوسی، ۱۴۰۷: ۸، ۱۱۱؛ کلینی، ۱۴۰۷: ۶، ۴۷) بستر مناسبی را برای شناخت ارزش‌ها و فنون تربیت اخلاقی فراهم می‌سازد. در ذیل به صورت اجمالی برخی از آن‌ها بررسی می‌شود:

۲.۱. آشنایی با صفات اخلاقی خداوند

با الهام گرفتن از مکتب اهل بیت علیهم‌السلام و در نظر داشتن فرصت‌های مناسب، می‌توان فرزندان را با صفات اخلاقی و الهی آشنا ساخت. آگاه‌سازی نسبت به این امور، در خلیقات بزرگسالی متربی، بسیار مؤثر خواهد بود؛ زیرا اگر او

۱- لقمان می‌گوید: «وَ اذْكُرْ اللهَ عَزَّ وَ جَلَّ فِي كُلِّ مَكَانٍ؛ و خداوند بزرگوار را در هر مکانی یاد کن.»

۲- لقمان به فرزندش می‌گوید: «يَا بُنَيَّ إِنَّ كُلَّ يَوْمٍ يَأْتِيكَ يَوْمٌ جَدِيدٌ يَشْهَدُ عَلَيْكَ عِنْدَ رَبِّ كَرِيمٍ؛ ای پسرم هر روز که بر تو می‌رسد، روز نوی است که در پیشگاه پروردگار کریم، ضد تو شهادت خواهد داد.»

۳- پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم فرمودند: «أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّ اللهَ يُحِبُّ مِنْ عِبَادِهِ الْخِيَاءَ وَ السَّتْرَ فَأَيُّكُمْ اغْتَسَلَ فَلْيَتَوَارَ مِنَ النَّاسِ فَإِنَّ الْخِيَاءَ زِينَةُ الْإِسْلَامِ؛ ای مردم همانا خداوند بندگان با حیا و پوشش را دوست دارد، پس هر کدام از شما هنگام غسل کردن باید از مردم پنهان باشد؛ زیرا حیا زینت و آراستگی اسلام است.»

۴- امام صادق علیه‌السلام فرمودند: «وَالْغُلَامُ يَلْعَبُ سِتِّعَ سِنِينَ وَ يَتَعَلَّمُ فِي الْكُتَابِ سِتِّعَ سِنِينَ وَ يَتَعَلَّمُ الْخُلَالَ وَ الْخُرَامَ سِتِّعَ سِنِينَ؛ طفل هفت سال بازی کند، هفت سال خواندن و نوشتن بیاموزد، هفت سال حلال و حرام (احکام الهی) را یاد بگیرد.»

بداند رحیم و کریم بودن خداوند به چه معناست و اینکه خداوند مهربان‌تر از هر کس (حتی پدر و مادرش) نسبت به ایشان است، آیا باز هم به کسی جز او پناه خواهد برد؟ قطعاً بعد از تبیین مناسب، قلبش بیدار شده و دیگر اجازه نمی‌دهد که محبت کسی جز خدا در دلش وجود داشته باشد. لقمان حکیم به فرزندش می‌گوید:

«فرزندم در ملکوت آسمان‌ها، زمین و کوه‌ها و سایر آفرینش خداوند بسیار بیندیش؛ زیرا تفکر و تدبر در جهان هستی، بهترین پنددهنده و بیدارکننده قلب توست.» (مفید، ۱۴۱۳: ۳۴۰)

۲.۲. آموزش فضائل اخلاقی

طیف رفتارهای اخلاقی بسیار گسترده است و والدین باید به صورت تدریجی، با حوصله و با شیوه‌های جذاب به فرزندان خویش آموزش دهند. آن‌ها می‌توانند در این راستا از شعر^۱ (مجلسی، ۱۴۰۳: ۴۳، ۲۸۶)، قصه و داستان^۲ (هود، ۱۲۰)، همانندسازی با الگوها از طریق نقل داستان‌های آموزنده و شیرین درباره فضائل اخلاقی، معرفی الگوهای موفق در حیطه اخلاق نیکو^۳ (قلم، ۴) و آموزش آداب اخلاقی اسلامی^۴ (ابن بابویه، ۱۳۶۲: ۱، ۲۲۹) کمک بگیرند.

۱- در روایت آمده است که حضرت زهرا (علیها‌السلام) فرزندش حسن (علیه‌السلام) را بالا و پایین می‌انداختند و به حالت شعر می‌فرمودند:

أشبهُ أبَاكَ يَا حَسَنُ وَ الْخَلْعُ عَنِ الْحَقِّ الرَّسَنُ؛ حسن جانم شبیه پدرت علی باش و از حق بند بگسل.

وَ اغْبُدْ إِلَيْهَا ذَا مَنِّي وَ لَا تُؤَالِ ذَا الْإِخْنِ؛ عبادت خدای صاحب‌نعمت کن و با افراد کینه‌توز همراه و دوست مباش.

۲- خداوند تأثیر قصه را بر قلب پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) و سایر مردم چنین ترسیم می‌کند: «وَ كَلَّا نَقْصُ عَلَيْنِكَ مِنْ أَنْبَاءِ الرُّسُلِ مَا نَنْبَتْ بِهِ فُؤَادَكَ وَ جَاءَكَ فِي هَذِهِ الْحَقِّ وَ مَوْعِظَةٌ وَ ذِكْرٌ لِلْمُؤْمِنِينَ؛ و هر یک از سرگذشت‌های پیامبران [خود] را که بر تو حکایت می‌کنیم، چیزی است که دلت را بدان استوار می‌گردانیم و در این‌ها حقیقت برای تو آمده و برای مؤمنان اندرز و تذکری است.»

۳- «وَ إِنَّكَ لَعَلَىٰ خُلُقِي عَظِيمٌ؛ و به‌راستی که تو را خوبی والاست.»

۴- امام علی (علیه‌السلام) به فرزندش درباره آداب غذاخوردن چنین می‌گوید: «قَالَ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ عَلِيُّ بْنُ أَبِي طَالِبٍ (عَلَيْهِ السَّلَامُ) لِلْحَسَنِ ابْنِهِ (عَلَيْهِ السَّلَامُ) يَا بُنَيَّ أَلَا أَعْلَمُكَ أَرْبَعَ خِصَالٍ تَسْتَعْنِي بِهَا عَنِ الطَّبِّ فَقَالَ بَلَى يَا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ قَالَ لَا تَجْلِسْ عَلَى الطَّعَامِ إِلَّا

۲.۳. آگاه‌سازی نسبت به خواست خدا در انجام دادن اعمال

والدین باید به فرزندانشان گوشزد کنند که همیشه به یاد خدا باشند تا از این طریق، حضور خدا را درک کرده و از کارهای بد دوری گزینند. زنده کردن یاد خدا در ذهن فرزندان و آگاه‌سازی آن‌ها از خواسته‌ها و محبت الهی به‌هنگام آراسته شدن به فضائل^۱ (مجلسی، ۱۴۰۳: ۲۶، ۲۶۱) سبب آگاهی آنان می‌شود، مبنی برآنکه اگر هم خطایی کرده‌اند، خداوند توبه و استغفار آن‌ها را می‌پذیرد و آنان را به دلیل انجام دادن اعمال صالح و پسندیده، غرق رحمت می‌کند.

۳. راهکارهای انگیزشی

این بخش شامل فونونی می‌شود که رغبت و انگیزه روی آوری به فضائل اخلاقی را در فرزندان افزایش می‌دهد و از ردائیل دور می‌کند. (فقیهی، ۱۳۸۴: ۵۳) مهم‌ترین ابزار برای ایجاد انگیزه و جذب کودکان به ارزش‌های تربیت اخلاقی، آگاهی‌بخشی از الطاف و محبت‌های الهی، شخصیت دادن و تشویق کردن آن‌ها است. در تعالیم اهل بیت علیهم‌السلام این فنون تبیین شده است که در ذیل به بررسی آن‌ها پرداخته می‌شود:

وَأَنْتَ جَائِعٌ وَلَا تَقُمُ عَنِ الطَّعَامِ إِلَّا وَ أَنْتَ تُشْعِبُهُ وَ جَوْدُ الْمُضْغِ وَإِذَا نَمَسْتَ فَأَعْرِضْ نَفْسَكَ عَلَى الْخَلَاءِ فَإِذَا اسْتَعْمَلْتَ هَذَا اسْتَعْتَبْتْ عَنِ الطَّبِّ؛ فرزندم چهار نکته به تو بیاموزم که با رعایت آن‌ها از طیب بی‌نیاز شوی؟ عرض کرد: چرا ای امیرالمؤمنان. حضرت فرمودند: تا گرسنه نشده‌ای، غذا نخور و تا اشتها داری، از غذا دست بکش و غذا را خوب بجو و قبل از خوابیدن، قضای حاجت کن. اگر این نکات را رعایت کنی، از مراجعه به طیب بی‌نیاز می‌شوی.»

۱- رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم می‌فرماید: «سَبْعَةٌ يُظِلُّهُمُ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ فِي ظِلِّهِ يَوْمَ لَا ظِلَّ إِلَّا ظِلُّهُ إِمَامٌ عَادِلٌ وَ سَابَّ نَسَاءً فِي عِبَادَةِ اللَّهِ...؛ خدای عزوجل روزی که سایه‌ای به‌جز سایه لطفش نیست، هفت صنف را در سایه لطف خود جای دهد که یکی از آن‌ها پیشوای عادل و دیگری جوانی است که در عبادت و پرستش خدای عزوجل به‌بار آمده.»

۳.۱. توجه دادن کودکان به محبت خدا

کودکان در مراحل ابتدایی رشدشان چندان قدرت تحلیل اطراف خود را ندارند. شاید در اطراف آن‌ها مسائل گوناگونی رخ دهد؛ اما آنان بدون توجه خاص از کنارش می‌گذرند؛ به همین جهت والدین باید گاهی اوقات به تبیین آن‌ها بپردازند و از طریق جملات زیبا و جذاب، آن‌ها را آگاه کنند. تبیین مسائلی مانند محبت خداوند به کودکان^۱ (بحرانی اصفهانی، ۱۴۱۳: ۲۰، ۷۳۸؛ ابن ابی جمهور، ۱۴۰۵: ۱، ۲۷۰؛ بروجردی، ۱۳۸۶: ۲۶، ۶۲۲)، برشمردن نعمت‌های اعطایی پروردگار^۲ (مفید، ۱۴۱۳: ۳۳۳) و حتی شرکت دادن آنان در مراسم دعا، جلسات علمی و دینی^۳ (کلینی، ۱۴۰۷: ۲، ۴۸۷؛ نوری، ۱۴۰۸: ۶، ۴۵۵) می‌تواند در رشد متعالی آن‌ها مؤثر باشد.

۳.۲. واکنش رضایتی نسبت به انجام رفتارها

نقش تشویق و واکنش‌های رضایتی، هنگام انجام فضائل، در تربیت اخلاقی بسیار مؤثر است؛ زیرا اگر شرایط، حدود و مسائل مربوط به آن رعایت شود،

۱- پیامبر ﷺ فرموده‌اند: «الولد کبد المؤمن إن مات قبله صار شفیعاً له وإن مات بعده یستغفر له فیغفر الله له؛ فرزند جگرگوشه مؤمن است. اگر پیش از پدر بمیرد، برایش شفاعت می‌کند و اگر بعد از پدر بمیرد، برایش استغفار می‌کند و خداوند در اثر طلب مغفرت فرزند، پدر را می‌بخشد.»

۲- اقصان به فرزندش می‌گوید: «یا بُنِیَّ مَنْ ذَا الَّذِی عَیَّدَ اللهُ فَحَدَلَهُ وَ مَنْ ذَا الَّذِی ابْتِغَاهُ فَلَمْ یَجِدْهُ یَا بُنِیَّ وَ مَنْ ذَا الَّذِی ذَكَرَهُ فَلَمْ یَذْکُرْهُ وَ مَنْ ذَا الَّذِی تَوَكَّلَ عَلَی اللهِ فَوَكَّلَهُ اِلَی غَیْرِهِ وَ مَنْ ذَا الَّذِی تَضَرَّعَ لِیْهِ جَلَّ ذِکْرُهُ فَلَمْ یُخَفِّمْهُ؛ ای پسر من کیست که خدا را یاد کرده باشد، ولی خدا او را یاد نکرده باشد؟ کیست که به خدا توکل کرده باشد، ولی خدا او را به دیگری واگذاشته باشد؟ و کیست که به سوی خدای گرامی یاد، تضرع و زاری کرده باشد، ولی خدا به او رحم نکرده باشد؟»

۳- امام صادق (ع) می‌فرماید: «کان اَبِی عِ إِذَا حَزَنَهُ اَمْرٌ جَمَعَ النِّسَاءَ وَ الصِّبْیَانَ ثُمَّ دَعَا وَ اَتَقْنُوا؛ پدرم سیره‌اش این بود که هرگاه پدیده‌ای ناگوار رخ می‌نمود که حضرت را غم و اندوه فرا می‌گرفت، زن‌ها و کودکان خویش را جمع و سپس به پیشگاه خدا دعا می‌کرد و آنان آمین می‌گفتند.»

نتایج سازنده و پُر فایده‌ای در تربیت به جای می‌گذارد. مواردی همچون تمجید و اهدای هدایا برای نیکوتر انجام دادن رفتارهای پسندیده^۱ (صاد، ۴۴؛ مجلسی، ۱۴۰۳: ۴۶، ۶۷)، ابراز نشاط روحی و شادمانی هنگام اجرای اعمال صالح^۲ (کلینی، ۱۴۰۷: ۶، ۲۹۹؛ ابن بابویه، ۱۳۶۲، ۲، ۳۹۱) و مشورت با فرزندان در انجام کارها و امور خانواده^۳ (حرعاملی، ۱۴۰۹: ۲۱، ۴۷۶) از مهم‌ترین فنون ارزشی هستند که سبب ایجاد انگیزه و جذب به خوبی‌ها و فضائل می‌شوند.

۳.۳. توجه به پیامدهای رفتارها

آدمی همواره تشنه محبت و توجه اطرافیان است، تاجایی که گاهی نزد دیگران رو به خودنمایی می‌آورد (این عمل بیشتر در بین جوانان شایع است)؛ بنابراین اگر پاداش اعمال نیک برای فرزندان تشریح شود، پیامدهای هر کدام از رفتارهای اخلاقی مطرح شود و بدانند که خداوند در ازای هر کدام از اعمال پسندیده، علاوه بر توجه خاص و دوست داشتن، پاداش زیادی نیز برایشان در

۱- خداوند در قرآن کریم این گونه به تعریف و تمجید حضرت ایوب علیه السلام می‌پردازد: «إِنَّا وَجَدْنَاهُ صَابِرًا نَعْمَ الْعَبْدُ إِنَّهُ أَوَّابٌ؛ ما او را شکیبیا یافتیم. چه نیکو بنده‌ای، به راستی او توبه‌کار بود.»؛ همچنین امام باقر علیه السلام می‌فرماید: «پدرم فرمودند: «مَرَضْتُ مَرَضًا شَدِيدًا فَقَالَ لِي أَبِي علیه السلام مَا تَشْتَهِي فَقُلْتُ أَشْتَهِي أَنْ أَكُونَ مِمَّنْ - لَا أَقْتَرِحُ عَلَى اللَّهِ رَبِّي مَا يَدْبُرُهُ لِي فَقَالَ لِي أَحْسَنْتَ ضَاهِيَةً إِبْرَاهِيمَ الْخَلِيلِ صَلَوَاتُ اللَّهِ عَلَيْهِ؛ من به سختی مریض شدم، پدرم امام حسین علیه السلام فرمود: چه میل داری؟ گفتم میل دارم از کسانی باشم که در آنچه خدا برای من تدبیر می‌کند، پیشنهاد و خواستی نداشته باشم. پدرم فرمود: آفرین، شبیه ابراهیم خلیل شدی.»

۲- رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم فرمودند: «أَطْرَفُوا أَهَالِيكُمْ فِي كُلِّ جُمُعَةٍ بَشِيءٍ مِّنَ الْفَاكِهِةِ أَوْ اللَّحْمِ حَتَّى يَفْرَحُوا بِالْجُمُعَةِ؛ برای اهل و عیال خود در هر روز جمعه، مقداری میوه تازه بخريد تا از جمعه خشنود شوند.»

۳- پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم فرمودند: «الْوَلَدُ سَيِّدٌ سَبْعَ سِنِينَ وَ عَبْدٌ سَبْعَ سِنِينَ وَ وَزِيرٌ سَبْعَ سِنِينَ؛ فرزند هفت سال سرور، هفت سال فرمان‌بردار و هفت سال وزیر است.»

نظر دارد، مسلماً مشتاق می‌شوند که هرچه بهتر و بیشتر، آن‌ها را انجام دهند و حتی برخی را جزء برنامه‌های همیشگی خود قرار می‌دهند. مثلاً اگر فرزندان بدانند که هنگام احترام به والدین، لطف و رحمت خداوند شامل آن‌ها می‌شود^۱ (مجلسی، ۱۴۰۳: ۱۰۰، ۲۲۱) قطعاً به این عمل اخلاقی توجه خاصی خواهند کرد و همین‌طور است رعایت حقوق دیگران^۲ (ابن شعبه حرانی، ۱۴۰۴: ۳۶۰)، حفظ حجاب و عفت^۳ (کلینی، ۱۴۰۷: ۲، ۷۹) و ...

۴. راهکارهای هدایتی

راهکارهای هدایتی فونوی هستند که با استفاده از آن‌ها می‌توان گرایش متربی را به کارهای نیک و به‌خصوص تربیت اخلاقی تقویت کرد. این فنون بر مبنای برنامه‌ریزی هدفمند و با بهره‌گیری از آموزه‌های اهل بیت علیهم‌السلام صورت می‌گیرد. (فقیهی، ۱۳۸۴: ۷۲) نمونه‌هایی از آن‌ها عبارت‌اند از:

۴.۱. راهنمایی در انجام دادن کارهای نیک

والدین می‌توانند با در نظر گرفتن این فن کارآمد، ترغیب فرزندان را برانگیزانند و آن‌ها را به تدریج با مصادیق امور اخلاقی و چگونگی انجام دادن کارهای نیک آشنا سازند. مثلاً در ترغیب کودکان برای مسواک زدن، ابتدا باید مسواک و خمیردندانی به دلخواه آنان تدارک ببینند، سپس وقتی خودشان

۱- پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم فرمودند: «يَفْتَحُ أَبْوَابُ السَّمَاءِ بِالرَّحْمَةِ فِي أَرْبَعِ مَوَاضِعَ ... وَ عِنْدَ نَظَرِ الْوَالِدِ فِي وَجْهِ الْوَالِدَيْنِ؛ درهای رحمت آسمان در چهار وقت گشوده می‌شود که یکی از آن‌ها زمانی است که فرزند به چهره پدر و مادرش می‌نگرد.»

۲- امام صادق علیه‌السلام می‌فرماید: «تَوَكُّهُ الْحَقُوقِ مَذَلَّةٌ وَإِنَّ الرَّجُلَ يَحْتَاجُ إِلَى أَنْ يَتَعَرَّضَ فِيهَا لِلْكَذِبِ؛ ندادن حقوق (دیگران) ذلت می‌آورد و انسان در این باره مجبور به دروغ گفتن می‌شود.»

۳- امام علی علیه‌السلام فرمودند: «أَفْضَلُ الْعِبَادَةِ الْعَفَافُ؛ برترین عبادت، پاکدانی است.»

می‌خواهند مسواک بزنند، آن‌ها را نیز مهربانانه برای انجام دادن این عمل فرابخوانند. همچنین برای انجام هرچه بهتر وظایف اخلاقی، می‌بایست برنامه‌ریزی کرد؛ زیرا هنگامی که کودک، شتاب‌زده و بدون رعایت اصول و قواعد، ترغیب به انجام کاری شود، خستگی و بی‌میلی حاصل شده و در نتیجه از آن دست می‌کشد؛ بنابراین برنامه‌ریزی مشخص، انسان را در رسیدن به اهداف از پیش تعیین شده، در تربیت اخلاقی، یاری می‌کند.

۲.۴. دعوت به اجرای امور اخلاقی

اهل بیت علیهم‌السلام نه تنها خویشان را به اجرای امور اخلاقی وامی‌داشتند، بلکه دیگران را نیز به سمت آن‌ها سوق می‌دادند. ایشان گاهی اوقات هنگام انجام دادن کارهای پسندیده، درس‌های بزرگ اخلاقی را آموزش می‌دانند^۱ (ابن‌ابی‌الحدید، ۱۴۰۴: ۱۱، ۱۹۸) یا اینکه برخی از کارهای نیک را یادآوری می‌کردند^۲ (کلینی، ۱۴۰۷: ۲، ۸۷)؛ اما در عین حال از مروی‌های مستقیم پرهیز می‌کردند^۳ (مجلسی، ۱۴۰۳: ۲، ۲۷۳)؛ زیرا انسان به طبع استقلال طلب است و از مروی‌های مستقیم چندان لذت نمی‌برد.

۱= «مر الحسن بن علی علیه‌السلام بصبيان يلعبون و بين ايديهم كسر خبز يأكلونها فدعوه فنزل و أكل معهم ثم حملهم إلى منزله فأطعمهم و كساهم و قال الفضل لهم لأنهم لم يجدوا غير ما أطمعوني و نحن نجد أكثر مما أطمعناهم؛ امام حسن علیه‌السلام از کنار کودکانی می‌گذشت که بازی می‌کردند و در حال خوردن تکه‌نانی بودند که در دست داشتند. کودکان امام را نیز دعوت کردند که با آن‌ها نان بخورد. سپس امام با آن‌ها نان خورد و آن‌ها را به منزل خود برد و به آن‌ها غذا داد و جامه پوشانید و فرمود: فضیلت برای آن‌هاست؛ زیرا آن‌ها بیش از آنچه به من دادند، نیافتند؛ ولی ما بیش از آنچه به آن‌ها اطعام کردیم، می‌یابیم.»

۲- امام صادق علیه‌السلام می‌فرماید: «اجتهدت في العبادة و أنا شاب فقال لي أبي ع يا بني دون ما أراك تصنع فإن الله عز و جل إذا أحب عبدا رضي عنه باليسير.»

۳- حرز می‌گوید: «كانت إسماعيلُ بنِ أبي عبد الله ذنابيزُ و آزاد رجلٌ من قريش أن يخرج إلى اليمن فقال إسماعيلُ يا أبت إن فلانا يريد الخروج إلى اليمن و عندي كذا و كذا ديناراً أفتري أن أدفعها إليه يبتاع لي بها بضاعة من اليمن فقال أبو عبد الله علیه‌السلام يا بني أ ما بلغك أنه يشرب الخمر فقال هكذا يقول الناس فقال يا بني إن الله عز و جل يقول في كتابه يؤمن بالله و

۳.۴. نظارت و کنترل رفتارها

ائمۀ عليه السلام همواره بر اعمال فرزندان خویش نظارت می‌کردند و کیفیت خوب یا بدبودن آن را به آن‌ها گوشزد می‌نمودند^۱ (نوری، ۱۴۰۸: ۳، ۳۰۹) و در این جهت حتی از افرادی که به دوستی می‌گرفتند یا با کسانی که رفت‌وآمد می‌کردند نیز غافل نبودند^۲ (ابن شعبه حرانی، ۱۴۰۴: ۲۳۳؛ احمدی میانجی، ۱۴۲۶: ۳، ۲۲۱)؛ زیرا به‌خوبی می‌دانستند که اگر بر رفتارهای فرزندان خویش نظارت و کنترل مناسب نداشته باشند و مسیر مستقیم را به آن‌ها نشان ندهند، هر لحظه امکان انحراف و گمراهی، دور ماندن از آرمان‌های الهی و در نهایت سقوط در چنگال‌های شیطان وجود دارد.

يُؤْمِنُ لِلْمُؤْمِنِينَ يَقُولُ يَصْدَقُ اللَّهُ وَ يَصْدَقُ لِلْمُؤْمِنِينَ فَإِذَا شَهِدَ عِنْدَكَ الْمُؤْمِنُونَ فَصَدِّقْهُمْ؛ اسماعیل فرزند ابوعبدالله (امام صادق عليه السلام) چند دیناری داشت و مردی از قریش می‌خواست به یمن سفر کند. اسماعیل گفت: ای پدر فلانی می‌خواهد به یمن برود و من نیز چند دیناری دارم. آیا به او بدهم تا کالایی را که از یمن آورده، به من بفروشد؟ امام صادق عليه السلام فرمود: ای پسر من آیا به گوشت نرسیده که وی شراب‌خوار است؟ اسماعیل گفت: مردم این چنین می‌گویند. سپس امام فرمود: پسر همانا خداوند در کتابش می‌فرماید: هرگاه مؤمنان نزد تو شهادت دادند، آن‌ها را تصدیق کن.

۱- روایت شده: «حَرْجُ ابْنِ لِحْسَنَ بْنِ عَلِيٍّ عليه السلام فِي الرَّحْبَةِ وَ عَلَيْهِ قَمِيصٌ حُرٌّ وَ طَوَّقٌ مِنْ ذَهَبٍ فَقَالَ عليه السلام ابْنِي هَذَا قَالُوا نَعَمْ قَالَ فَدَعَا فَشَقَّهُ عَلَيْهِ وَ أَخَذَ الطَّوَّقَ مِنْهُ فَجَعَلَهُ قِطْعًا قِطْعًا؛ یکی از پسران امام حسن عليه السلام از خانه خارج شد، درحالی‌که لباسی از خز بر تن و گردنبندی از طلا بر گردن داشت. امام او را دید و با تعجب فرمود: این فرزند من است؟ عرض کردند: آری. امام او را صدا زد. ایشان لباس او را پاره و گردنبند را قطعه‌قطعه کرد.»

۲- امام حسن عليه السلام نیز به یکی از فرزندان‌شان فرمودند: «يَا بَنِي لَا تُؤَاخِ أَحَدًا حَتَّى تَعْرِفَ مَوَارِدَهُ وَ مَضَارِدَهُ فَإِذَا اسْتَبْطِطْتَ الْخَيْرَةَ وَ رَضِيتَ الْعِشْرَةَ فَأَخِجْ عَلَيَّ إِقَالَةَ الْعِثْرَةِ وَ الْمَوَاسَاةَ فِي الْعِشْرَةِ؛ ای پسر من با هیچ‌کس دوستی و برادری مکن، مگر اینکه قبلیش بدانی کجاها رفت‌وآمد دارد و چون از حالش خوب آگاه شدی و معاشرتت را پسندیدی، با او برادری کن، به شرط اینکه معاشرت و دوستی تو، بر اساس چشم‌پوشی از خطاهای او و همراهی در سختی باشد.» و امام سجاد عليه السلام می‌فرماید: «جَالِسُوا أَهْلَ الدِّينِ وَ الْمَعْرِفَةَ، فَإِنَّ لَمْ تَقْدِرُوا عَلَيْهِمْ فَالْوَحْدَةَ أَنْتُمْ وَأَسْلَمُوا، فَإِنَّ أَيْبَتَكُمْ إِلَّا مَجَالِسَةَ النَّاسِ، فَجَالِسُوا أَهْلَ الْفِرَوَاتِ فَإِنَّهُمْ لَا يَرْتَفُونَ فِي مَجَالِسِهِمْ؛ با انسان‌های دین‌دار و آگاه مجالست کنید. اگر این‌گونه افراد را پیدا نکردید، تنهایی بهتر و مطمئن‌تر است.»

نتیجه‌گیری

باتوجه به مطالعات انجام‌شده، از آموزه‌های اهل‌بیت علیهم‌السلام به‌دست می‌آید که تربیت اخلاقی، به معنی زمینه‌سازی و به‌کارگیری شیوه‌هایی برای شکوفایی و ایجاد فضائل یا ازبین‌بردن ردائیل در هر زمینه‌ای است. محققان در پژوهش حاضر راهکارهای تربیت اخلاقی مدنظر اهل‌بیت علیهم‌السلام را در چهار نوع دسته‌بندی کرده‌اند که عبارت‌اند از: ۱. راهکارهای زمینه‌ای که خود دارای فونوی مانند فضا‌سازی انس با خدا، بستر‌سازی شکل‌گیری شخصیت، ایجاد محیط معنوی، فراهم‌سازی امنیت روانی، تمهیدات عملکردی و تغذیه حلال است؛ ۲. در راهکارهای معرفتی آموزش‌های خاصی به‌متربی داده می‌شود تا به‌راحتی بتواند صفات اخلاقی خداوند، مصادیق اخلاق و آداب دینی و خواست خدا را در انجام‌دادن اعمال اخلاقی و پرهیز از غیر آن‌ها بشناسد؛ ۳. راهکارهای انگیزشی که در این زمینه نکاتی چون توجه‌دادن کودکان به محبت خدا، واکنش رضایتی نسبت به انجام‌دادن رفتار اخلاقی و توجه به پیامدهای رفتارهای اخلاقی مطرح می‌شود؛ ۴. راهکارهای هدایتی که در این حیطه با هدفمندی و بهره‌گیری از آموزه‌های اهل‌بیت علیهم‌السلام، راهنمایی برای چگونگی انجام کارهای نیک، دعوت و سوق‌دادن به اجرای امور اخلاقی و نظارت و کنترل رفتارها بحث شده است.

جدول ۱: راهکارها و فنون تربیت اخلاقی براساس آموزه‌های اهل بیت علیهم‌السلام

راهکارها	فنون تربیتی
۱. زمینه‌ای	فضاسازی انس با خدا
	بسترسازی شکل‌گیری شخصیت
	ایجاد محیط معنوی
	فراهم‌سازی امنیت روانی
	آمادگی عملی
	تغذیه حلال
۲. معرفتی	آشنایی با صفات اخلاقی خداوند
	آموزش فضائل اخلاقی
	آگاه‌سازی نسبت به خواست خدا در انجام‌دادن اعمال
۳. انگیزشی	توجه‌دادن کودکان به محبت خدا
	واکنش رضایتی نسبت به انجام‌دادن رفتارها
	توجه به پیامدهای رفتارها
۴. هدایتی	راهنمایی انجام‌دادن کارهای نیک
	دعوت به اجرای امور اخلاقی
	نظارت و کنترل رفتارها

یافته‌های مذکور در بخش راهکارهای زمینه‌ای با نتایج پژوهش‌های زارعی (۱۳۹۱) و رجبی (۱۳۸۷) همسو است؛ چراکه آنان نیز به نقش بااهمیت عوامل وراثتی و محیطی و همچنین خودسازی و خودتربیتی والدین که خود مصداق بارز زمینه‌سازی در تربیت اخلاقی کودکان است، اشاره کرده بودند.

راهکارهای تبیین شده در بخش دوم نیز با نتایج تحقیقات نوروزی و عاطفت‌دوست (۱۳۹۰) و کبیری و معلمی (۱۳۸۸) در جهت مطالعاتی واحدی قرار دارند، به این دلیل که پژوهشگران مذکور به صورت مکرر از فنون تربیتی

مرتبط با این راهکارها (معرفی فضائل اخلاقی و روش‌های مبتنی بر صفات توحیدی خداوند) یاد کرده و استفاده از آن‌ها را توصیه کرده‌اند.

فنون تربیتی اشاره‌شده در بخش سوم، یعنی راهکارهای انگیزشی با نتایج پژوهش‌های پورآذر (۱۳۹۳) و سلحشوری، یوسف‌زاده (۱۳۹۰) همسو است؛ چراکه آنان نیز از عواملی چون احساسات، عواطف و محبت به‌مثابه مهم‌ترین عناصر آموزش تربیت اخلاقی یاد کرده‌اند.

یافته‌های بخش چهارم نیز با نتایج بررسی‌های زارعی (۱۳۹۱) و نوروزی و عاطفت‌دوست (۱۳۹۰) و کبیری و معلمی (۱۳۸۸) همسو است. زارعی در پژوهش خود، از تربیت خویشتن به‌عنوان یکی از فنونی یاد می‌کند که با آن می‌توان کودکان را به اجرای امور اخلاقی دعوت کرد. نوروزی و عاطفت‌دوست ضمن دعوت به آموزش انجام‌دادن کارهای نیک، به فنون نظارتی مؤثر بر تربیت اخلاقی (پرهیز از گوش‌دادن به داستان‌ها و حرف‌های ناشایست و دوری‌کردن از شرکت در مراسم لهو و لعب) اشاره می‌کنند. همچنین کبیری و معلمی از نصیحت‌کردن کودکان برای راهنمایی آنان به‌سوی انجام‌دادن کارهای نیک سخن گفته و امر به معروف و نهی از منکر را راهبردی نظارتی معرفی کرده‌اند.

در نهایت چنین می‌توان عنوان کرد که پرداختن به راهکارهای تبیین‌شده به‌صورت پیوسته و زنجیری‌شکل، می‌تواند در شخصیت‌فرزندان مؤثر افتد و پیامدهای مثبتی را در بُعد اخلاقی و معنوی برای آنان پدید آورد.

منابع

* قرآن کریم.

* نهج البلاغه.

۱. ابن ابی الحديد، عبدالحميد بن هبه الله، ۱۴۰۴ق، شرح نهج البلاغه لابن ابی الحديد، قم: مكتبة آية الله المرعشي النجفي.
۲. ابن أبي جمهور، محمد بن زين الدين، ۱۴۰۵ق، عوالي اللئالي العزيزية في الأحاديث الدينية، قم: دار سيد الشهداء للنشر.
۳. ابن بابويه، محمد بن علي، ۱۳۶۲، الخصال، قم: جامعه مدرسين.
۴. _____، ۱۳۷۶، امالي، تهران: كتابچی.
۵. ابن شعبه حراني، حسن بن علي، ۱۴۰۴ق، تحف العقول، قم: جامعه مدرسين.
۶. ابن فهد حلي، احمد بن محمد، ۱۴۰۷ق، التحصين في صفات العارفين، قم: مدرسه امام مهدي (عج).
۷. احمدی میانجی، علی، ۱۴۲۶ق، مکاتیب الائمة عليهم السلام، قم: دارالحديث.
۸. آقا جمال خوانساری، محمد بن حسین، ۱۳۶۶، شرحی بر غرر الحکم و درر الکلم، تهران: دانشگاه تهران.
۹. بحرانی اصفهانی، عبدالله بن نورالله، ۱۴۱۳ق، عوالم العلوم و المعارف و الأحوال من الآيات و الأخبار و الأقوال (مستدرک سيدة النساء إلى الإمام الجواد)، قم: مؤسسة امام المهدي (عج).
۱۰. بروجردي، آقاحسين، ۱۳۸۶، جامع أحاديث الشيعة، تهران: فرهنگ سبز.
۱۱. بورآذر، حسن، ۱۳۹۳، «محبت و رزي در همزيستي اخلاقي از منظر قرآن»، دوفصلنامه اخلاق و حيانی، سال دوم، ش ۶، ص ۲۴ - ۵.

۱۲. حرعاملی، محمدبن حسن، ۱۴۰۹ق، وسایل الشیعه، قم: مؤسسه آل‌البیت علیهم‌السلام.
۱۳. حسینی‌زاده، علی، ۱۳۸۶، سیره تربیتی پیامبر ﷺ و اهل بیت علیهم‌السلام: تربیت فرزند، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
۱۴. داودی، محمد، ۱۳۸۵، «رویکردها و پرسش‌های بنیادین در تربیت اخلاقی»، فصلنامه انجمن معارف اسلامی ایران، سال دوم، ش ۲، ص ۱۵۳-۱۵۷.
۱۵. راوندی‌کاشانی، فضل‌الله‌بن‌علی، بی‌تا، النوادر، قم: دارالکتاب.
۱۶. رجبی، فاطمه، ۱۳۸۷، «عوامل مؤثر در تربیت اخلاقی انسان‌ها، به‌ویژه کودکان»، ماهنامه طوبی، سال سوم، ش ۲۷، ص ۱۱۴-۱۱۳.
۱۷. رشیدرضا، محمد، بی‌تا، تفسیر المنار، بیروت: دار الفکر.
۱۸. رضادادنام، فاطمه، ۱۳۹۰، مبانی و راهکارهای تربیت اخلاقی در قرآن کریم، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشکده الهیات دانشگاه فردوسی.
۱۹. رهنما، اکبر، ۱۳۸۴، بررسی ویژگی‌های انسان مطلوب در آموزش و پرورش جمهوری اسلامی ایران، تهران: مؤسسه پژوهشی برنامه‌ریزی درسی و نوآوری‌های آموزشی.
۲۰. _____، ۱۳۸۶، نقد تطبیقی تربیت اخلاقی از دیدگاه کانت و خواجه‌نصیرالدین طوسی، تهران: آبیژ.
۲۱. زارعی، مه‌ری، ۱۳۹۱، راهکارهای مؤثر در تربیت اخلاقی کودکان، پایان‌نامه سطح دو، اصفهان: حوزه علمیه الزهراء المرضیه علیهم‌السلام.
۲۲. سادات، محمدعلی، ۱۳۸۴، اخلاق اسلامی، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

۲۳. سلحشوری، احمد؛ یوسف‌زاده، محمدرضا، ۱۳۹۰، «جایگاه عقل و عاطفه در تربیت اخلاقی»، دوفصلنامه تربیت اسلامی، سال ششم، ش ۱۲، ص ۱۳۹-۱۲۱.
۲۴. شعیری، محمدبن محمد، بی‌تا، جامع‌الأخبار (لشعیری)، نجف: مطبعة حیدریة.
۲۵. طبرسی، حسن بن فضل، ۱۴۱۲ق، مکارم‌الاخلاق، قم: شریف‌رضی.
۲۶. طوسی، محمدبن الحسن، ۱۴۰۷ق، تهذیب‌الاحکام، تهران: دار الکتب الاسلامیه.
۲۷. علی بن موسی، امام هشتم علیه‌السلام، ۱۴۰۶ق، صحیفه الامام الرضا علیه‌السلام، مشهد: کنگره جهانی امام رضا علیه‌السلام.
۲۸. فقیهی، علی نقی، ۱۳۸۴، شیوه‌های ترغیب و جذب به نماز، تهران: مهر تابان.
۲۹. کبیری، زینب؛ معلمی، حسن، ۱۳۸۸، «مبانی و شیوه‌های تربیت اخلاقی در قرآن کریم از دیدگاه علامه طباطبایی»، دوفصلنامه معرفت اخلاقی، سال اول، ش ۱، ص ۹۰-۶۷. پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
۳۰. کلینی، محمدبن یعقوب، ۱۴۰۷ق، کافی، تهران: دار الکتب الإسلامية.
۳۱. مجلسی، محمدباقر، ۱۴۰۳ق، بحارالانوار، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
۳۲. محمد نورابن عبدالحفیظ، ۱۴۱۶ق، منهج التریبه النبویه للطفل، بیروت: دار ابن کثیر.
۳۳. مفید، محمدبن محمد، ۱۴۱۳ق، اختصاص، قم: المؤتمر العالمی لالفیه الشیخ المفید.

۳۴. نوری، حسین بن محمد تقی، ۱۴۰۸ق، مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، قم: مؤسسة آل البيت علیہ السلام.
۳۵. نوروزی، رضاعلی؛ عاطفت دوست، حسین، ۱۳۹۰، «تربیت اخلاقی: بررسی تطبیقی دیدگاه خواجه نصیرالدین طوسی و کلبرگ»، دوفصلنامه معرفت اخلاقی، سال دوم، ش ۲.

